

З ІСТОРИЇ ЗБИРАННЯ, СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТА ВИДАННЯ ЧЕСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЇВ І ПРИКАЗОК

Людмила Даниленко

Літературу, в якій з'являлися перші паростки чеських прислів'їв і приказок, можна поділити на два види. До першого належать хроніки й окремі художні твори. До другого – лексикографічні праці, що спеціально уклалися як збірки прислів'їв і приказок.

Про існування в чеських землях прислів'їв, приказок, приповідок, сентенцій у часи розквіту середньовіччя (XIV ст.) можна судити тільки на підставі тих зразків, які зафіксувала тогочасна писемність, або тих, що збереглися в пам'яті народу та були занесені до праць пізніших часів. Так, невідомий автор однієї з найдавніших чеських поетичних пам'яток початку XIV ст. “Александреїда” (Alexandreida), що збереглася лише окремими уривками, висловлювався про життя македонського короля Олександра Великого притчами та афоризмами: “Тривірші сентенційного типу таять у собі не одне судження народного походження” (Ottův slovník 1903: 709).

Перші зразки паремійного матеріалу можна знайти також у давньочеській віршованій хроніці 1310–1314 років, що нині відома як т. зв. Далімілова хроніка. Первісне приписування цього твору болеславському правителю Далімілу Мезержицькому (Dalimil Mezeřícký) було помилковим. Й. Добровський у XVII ст. виправив цю неточність, але для спрощення хроніка й далі позначається в чеській літературі як праця т. зв. Даліміла. Існували спроби ототожнити автора з якоюсь визначною історичною особою того періоду, але вони не знайшли серйозного обґрунтування. Справжній автор цієї пам'ятки невідомий (Panofara 1994: 30). Опис історичних подій у хроніці переплітався з патріотичними настановами, які були дуже актуальними у зв'язку з поширенням німецького впливу на чеську шляхту та міщанство. Примітно, що текст хроніки – один із небагатьох творів давньої

чеської літератури, який був популярним серед читачів у новітній час.

Текстологічний аналіз засвідчує, що автор хроніки залучав прислів'я повчального змісту: *Obec jest každého ohrada, ktož ju tupí, minulať jej rada; Ztratě obec, neufaj do hrada, bez obce dobude tebe všeliká sváda; Kde jeden jazyk, tu jeho sláva; Slyše múdry múdreji bude, a túžebný túhy zbude; Múdrí sú za přísloví jměli, řkúc: Kdo chce v domu škody zbýti, ten nedaj jiskře uhlem býti; Uhel často ohněm bývá, i proňž bohatý sbožie zbývá.* Одним із найвідоміших прислів'їв, що до наших днів дійшло із т. зв. Далемілової хроніки, є вираз *Sukně košile bližší nebývá, nemúdry pro daleké bližších zbývá* (укр. відповідник *Своя сорочка до тіла ближча*).

Згадаймо ще одне давньочеське джерело, вірніше, псевдоджерело – Краледворський і Зеленогорський рукописи. Як відомо, це були знамениті підробки Вацлава Ганки, які претендували на статус найдавніших пам'яток писемності не лише чеської, але взагалі слов'янської. Краледворський рукопис становив збірку епічних і елегійних пісень, а Зеленогорський рукопис – билину, в якій описувався спір про спадок двох братів Кленовичів, що розглядався в суді за головування княжни Лібуші, звідси його інша назва – Лібушин суд. Рукописи, “відкриті” відповідно 1817 і 1818 р., тривалий час вважалися національними святинами, що мало величезне значення для чеського національного відродження, з великим ентузіазмом пропагувалися в усьому слов'янському світі. Так, у 1840-х роках у Московському університеті на заняттях з перекладу з чеської мови використовувався Краледворський рукопис (Лаптева 1997: 52). Ці твори залишалися національними міфами аж до початку 90-х років ХІХ ст., коли ґрунтовні палеографічні, мовно-історичні й історико-літературні докази підтвердили фальсифікацію. Визнанню підробинок немало сприяла їх підтримка такими авторитетними вченими, як Ф. Палацький, П.-Й. Шафарик, І. І. Срезневський. Сумніви Й. Добровського, В. Копітара, а згодом А. Вашека, А. Шембери, А. Патери щодо їхньої автентичності до уваги не бралися. Мовознавці й літературознавці активно цитували “стародавні” рукописи, знаходячи в них навіть прототипи відомих образних висловів і прислів'їв. Так, І. Я. Гануш пише: “Приказками вважаю

такі звороти: *Ky by vládl vám po železu; Běs v tě! Čemu čelo protiv skále vzpřieci? Kde moje máti, dobra máti? trávká na niej roste.* Справжні прислів'я нагадують такі вислови: *Gore ptencem, k ním-že zmija vnoři, gore mužem, im-že žena vláde; Dýmем jest nám velenie jeho; V míře válku múdro ždáti*” (Hanus 1853: 12). Звернімо увагу, що звороти, виділені автором жирним шрифтом, у сучасній термінологічній традиції є, власне, фразеологічними одиницями.

Певний вплив на становлення чеської пареміології мав Томаш Штітний (1333? – перше десятиліття ХV ст.). Студент празького університету, він розпочав свою літературну творчість із латинських перекладів. Пізніше з'явилися його самостійні праці, що увійшли до збірки *Knížky šestery o obecných věcech křesťanských* (1376). За постановою академічного сенату Празького університету цей рукопис мав бути виданий 1848 р. з нагоди 500-літнього ювілею університету. Проте з певних причин він побачив світ лише 1852 р. ґрунтовну передмову до книжки, біографію автора і коментарі до тексту написав відомий чеський поет і фольклорист Карел Яромир Ербен (*Štítný* 1852: III-XXXVI). Збірка складається з шести книг. Зважаючи на раритетність цього видання, подаємо тут назви цих книг: I. O víře, o naději a o milosti. II. O trojich staviech: panenském, vdovském a manželském. III. O hospodáři, o hospodyně a o čeledi. IV. *Kak se zdejší stavové lidští připodobnávají k andělským kuoróm.* V. *Ostnec svědomie a o pokušení ďáblském.* VI. *Kak se oči štijem toho, že hřešíme.* Послуговуючись прислів'ями й приказками, Томаш Штітний іноді посилався на загальнонародний досвід через вирази *řikají* “кажуть”, *je psáno* “пишуть”, *je pravda, že* “правда, що” і под.: *protož řiekají: Chléb se snie a pivot se vypie: ale běda, komužt se žena neudá* (s. 63); *ktož řekl, pravú pravdu: “Když běch mlad, starí mi se neliběchu”* (s. 64); *neb jest psáno: “Duom a sbožie přicházie od otcov, ale žena múdra zvláště od Boha”* (s. 63); *Bázň jest počátek múdrosti* (s. 73); *ktož hledá, naléza; ktož prosí uprosí druhdy; kdož tluče, dotud tluče, až jemu někdy i otevru* (s. 79); *pokora jest krumfest a pravý pěstún všech šlechtností* (s. 79). У списку І. Яна Гануша знаходимо такі приклади: *Nekúzlený muž, jako nesolený hrách, (ale dobrá žena přitáhne k sobě muže vášněmi dobrými); Milostiť jest prstem*

neukázati; Upustíce za rohy, úsilno jest za ocas chvátati; Starého psa neuč v povod; Pij hrdlo, jez hrdlo, zaplatíš hrdlo; Komuž bůh, tomu i všichni světi (Hanuš 1853: 17).

Першою найдавнішою збіркою чеських прислів'їв і приказок вважається збірка Сміла Флашки (Smil Flaška, 1350–1403) “*Incipiunt proverbia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragensis*”. Дослідник слов'янських прислів'їв Ян-Вацлав Новак (1853–1920) відносить збірку С. Флашки до XIV ст.: “Наш народ може вже з XIV ст. пишати першою справжньою збіркою прислів'їв” (Novák 1899: 69; а також Novák 1891: 100). На пергаментний рукопис С. Флашки натрапив Фр. Палацький в архіві міста Тршебонь і видав його 1827 р. у першому числі журналу “*Časopis Společnosti vlastenského Museum v Čechách*” (з 1831 р. – “*Časopis Českého muzeum*”). Як дізнаємося з передмови Фр. Палацького, “це, звичайно, найдавніша збірка чеських прислів'їв, що знаходиться в одному зі старих рукописних архівів міста Тршебонь і походить з другої половини XV ст. Напис на титульній сторінці не викликає сумнівів, що її уклав пан Сміл Флашка з Ріхенбурка, один з чільних представників землі чеської” (Palacký 1827: 62). До другої половини XV ст. відносять цю пам'ятку Я. Заоралек (Zaorálek 2000: XVII) і Ф. Чермак (Čermák 2007: 244). Судячи з біографічних дат автора, можна припустити, що збірка була укладена не пізніше початку XV ст.

С. Флашка походив зі шляхетського роду, був високоосвіченою людиною свого часу, займав високі посади крайового писаря і гетьмана Чаславського краю. Він володів маєтками в Пардубиці і Рихмбурку (в редакції Фр. Палаць-

кого – Ріхенбурк), і за традицією, що склалася в чеській літературі, його називають Сміл Флашка з Пардубице.

Викликає подив, що чеський пареміолог М. Гержман висловлює сумнів стосовно визнання С. Флашки автором рукопису лише на тій підставі, що Фр. Палацький називає його “С. Флашка з Ріхенбурка”: “йдеться, імовірно, про іншого Флашку” (Heřman 1968: 43). По-перше, сам Фр. Палацький у згадуваній передмові зазначав, що С. Флашка дістав у спадок від батька Вілема маєтки в Пардубиці і Рихмбурку. По-друге, в туристичних довідниках знаходимо інформацію, що до сьогодні в містечку Рихмбурк (Rychmburk) поблизу Хрудіма зберігся замок-фортеця – класичний взірць шляхетського замку, збудованого близько 1300 р. в готичному стилі, який “належав видатному письменнику С. Флашці з Пардубиці і Рихмбурка” (Československo 1978: 318).

Збірка С. Флашки містить 236 одиниць. Прислів'я й приказки уміщені під номерами в довільному, не алфавітному порядку.

Багато із образних висловів зі збірки С. Флашки, звичайно, на сьогодні втратили свою ясність і доступність. Частина з них була такими вже в XIX ст., тому лише їх третину Фр. Челаковський включив у свою монументальну збірку “*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*” (“Мудрослів'я слов'янських народів у прислів'ях”, 1852 р.). Не всі зразки відповідають сучасним критеріям прислів'їв і приказок. Є серед них звичайні фразеологізми, напр.: *pleteš jako rohoží; nebyti o středě doma; brodiš jako v moře*. Але слід визнати, що чимало з них через праці наступників дійшло до наших днів, пор.:

У Флашки (XIV ст.)	У Шиндлера, Бітнерової (XX ст.)
Boje se chřestu, nechod' v les.	Kdo se bojí chřestu (prasku), nechod' do lesa.
V nůzi přitele poznati.	V nouzi a potřebě přitele poznati.
I liška svůj ocas chválí.	Každá liška svůj ocas chválí.
Lepší pták v ruce, než dva letiece.	Lepší vrabec v rukou, nežli holub na střeše.
Dáš se za prst ujeti, ujmeť za celú ruku.	Podáš-li mu prstu, ujme tě za celou ruku.
Syti lačnému nevěří.	Sytý lačnému (hladovému) nevěří.
Mnoho by bylo plátna mieti, by chtěl každému usta zastřieti.	Aby všem ústa zavázal a zašil, musil by mnoho plátna mítí.

З історії вітчизняної та зарубіжної науки

I žádná kráva nenie, by telátkem nebyla.	Žádná kráva není, by telátkem nebyla.
Vše vhod dobro.	Vše vhod, dobro – co příliš, nezdravo.
Pozdě s čbánem po vodu, ano se hřiedlo utrhlo.	Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne.
Nežeň se očima, ale ušima.	Nežeň se očima, ale ušima.
Starý hřiech činí novú hanbu.	Starý hřích činí novou hanbu.
Ktož tluče, tomu otevru.	Kdo tluče, tomu se otevře.
Kolik hlav, tolik i smyslův.	Kolik hlav, tolik i smyslův.
Již vajce múdřejší než kuře.	Už vejce moudřejší než kuře.

До пареміологічних джерел XVI ст. належить рукопис двох представників Общини чеських братів – єпископів Матея Червенки (Matěj Červenka) і Яна Благослава (Jan Blahoslav). М. Червенка народився в Челаковицях 1521 р. Помер у Пршерові 1569 р. За словами сучасників, це був освічений, начитаний і сумлінний пан. Після його смерті збірку доповнив Ян Благослав (1523–1571) – крім названої праці, також автор перекладу Нового Завіту, що увійшов у Біблію королівську (Bible kralická), Граматики чеської та ін.

Про існування рукопису не було відомо до 30-х років XIX ст. Його відкрив бібліотекар Національного музею в Празі В. Ганка, про якого ми вже згадували у зв'язку з Краледворським і Зеленогорським рукописами. Варто все-таки віддати належне В. Ганці як великому патріоту чеської землі. Свого часу Р. Якобсон зазначав, що жоден інший твір такою мірою не надихнув багатьох чеських композиторів, художників, письменників, як “Лібушин суд”.

В. Ганка був помітною постаттю у філологічних колах XIX ст. Він закінчив гімназію у Градці Краловому, вивчав філософію в Карловому університеті, право – у Відні, відвідував славістичні курси Й. Добровського. Працював спочатку як лектор, а згодом – як доцент слов'янських мов і літератур пражського університету, читав лекції зі старослов'янської та російської мов. І хоча фальсифікаторські дії дуже зашкодили Ганці, а відтак в історії славістики він отримав неоднозначні оцінки, тим не менше йому не можна відмовити в певних заслугах перед чеською наукою. Завдяки своїй активності й енергійності В. Ганка підтримував листування та осо-

бисті зв'язки з видатними представниками славістики усєї Європи. Він брав участь у перевиданні творів Й. Добровського, А. Пухмайера, засвідчив неабиякий талант при написанні підручників і граматик слов'янських мов, був не байдужим до пареміології: “Зі студентських років я збирав чеські прислів'я, особливо під час канікул по селах, і зібрав їх більше, ніж було опубліковано до 1804 р. Знаючи, що Й. Добровський готує нове видання, всі свої матеріали я передав йому” (Dobrovský 1963: 168).

Рукопис М. Червенки і Я. Благослава виявив В. Ганка як додаток до збірки 1582 р. Якуба Срнця з Варважова. Знайдені матеріали він переклав з латини на чеську мову й видрукував їх у журналі “Časopis Společnosti vlastenského Museum v Čechách” у четвертому томі за 1829 р. (с. 39–74) під назвою “Přísloví česká” (“Чеські прислів'я”) з підтитлом “Ze srarého rukopisu” (“Зі старого рукопису”). Пізніше, 1855 р., в Терезіанській бібліотеці у Відні було знайдено ще один рукопис Я. Благослава – “Чеська граматика”. Цю працю 1857 р. видав Ігнац Граділ (Ignác Hradil) разом із Йозефом Їречком (Josef Jireček) під назвою “Jana Blahoslava Grammatika česká, dokonaná l. 1571” (повна версія побачила світ лише 1991 р.). Додатками до неї слугували латинські фрази й прислів'я під назвою: “Přidání některých věcí k Grammatyce české příhodných; tomu kdož chce dobře, totiž vlastně, právě, a ozdobně česky mluvití i psátí užitečných”. Таким чином, це було друге видання паремій М. Червенки і Я. Благослава.

Над текстом працював також Й. Добровський. Коли 1963 р. видавництво Чехословацької Академії наук видало маловідому книгу Й. Добровського “Českých přísloví sbírka” (“Збірка чеських прислів'їв”), упорядник видання М. Геррманн увів до нього кіль-

ка додатків. Першим значився “Dobrovského opis Červenkových a Blahoslavových přísloví” (Dobrovský 1963: 107–138). М. Гержман підкреслював, що “автентичний перепис цієї цінної давньочеської пам’ятки, яку пізніше Благослав додав до своєї Граматики (1571), збережений лише в редакції Добровського” (Dobrovský 1963: 165). Насправді це було не зовсім так.

Коли 1970 р. за видання збірки М. Червенки і Я. Благослава узявся Йозеф Спілка, він, готуючи текст за архівними матеріалами, що нині зберігаються в Національному музеї в Празі (шифр 26 E 13), з’ясував, що перепис Й. Добровського не є повним – пропущено 68 одиниць. Таким чином, видання Й. Спілки “є першим повним виданням збірки за рукописом Благослава” (Červenka, Blahoslav 1970: 105). Щоправда, Й. Спілка дещо відійшов від первісної структури роботи: “Філософські символи Піфагора” він умістив у кінці збірки. Крім того, до латинського тексту додав у квадратних дужках чеський переклад, а також пояснення архаїзмів.

Збірка відкривається передмовою Я. Благослава: *Adagia seu peraemiae ac sententiae selectissimae, vere lumina orationis (Úsloví neboli přísloví a výbrané myšlenky, jež jsou pravými perlami řeči – Приповідки або прислів’я і вибрані сентенції, які є справжніми перлинами мови).* На думку давньочеського автора, сучасники невміло користуються прислів’ями. Вони або вигадують недоладні й недоречні вислови, або з хороших латинських перекладають погані чеські. Автор складає рекомендації, як правильно вживати прислів’я:

“1. Не часто, економно, вибрані й особливо підходящі. 2. Не наслідувати будь-кого, але людей розумних, саме тих, хто були справжніми чехами. 3. Якщо хтось хотів би «перелити» прислів’я з латинської мови до чеської, він не повинен перекладати слово в слово, а подумати, чи мають чехи якийсь подібне прислів’я, яке б згодилося у цьому місці. Якщо такого вислову немає, краще просто обійтися без прислів’я і сказати по-чеському те, що латинською передається через прислів’я. Наприклад *Dabo ad calendas graecas [Dám o řeckých kalendách]* (тобто ніколи). Ми можемо передати це латинське прислів’я своїм чеським таким способом: *Dámť, až pes na lišku poleze; neb na psí letnice; a sеляни кажуть: Až se v krbě zhvězdí*” (Červenka, Blahoslav 1970: 8).

Але і в чеській мові, пише Я. Благослав, існують такі образно самобутні вирази, яких у латинській мові нелегко відшукати, як наприклад: *Zlého by navařil* (тобто пива), що означає “завдати собі шкоди”. Справді, треба володіти високою майстерністю, щоб типово чеську лінгвокультуру *пиво* передавати засобами іншої мови, зберігаючи при цьому її лексичний фон. Як бачимо, це добре усвідомлювали вже в XVI ст.

Інший приклад наводить Я. Благослав: *Ranní ptáče neuleť-li, ale uskáče*. Автор витлумачує його так: “Це означає, хто спритніший, коли інші борсаються як курчата в клоччі – [«jiní v něčem zvánou jako kuřata v koudeli»] – той свого досягне” (Červenka, Blahoslav 1970: 9), пор. укр. *Хто рано встає, тому Бог дає*.

У передмові Я. Благослав зауважує також, що не хоче привласнювати собі чужу працю: більшість матеріалу зібрав М. Червенка, але вирази, які йому видавалися рідко вживаними, вінвилучив, водночас додавши деякі нові.

Збірка М. Червенки і Я. Благослава містить понад 600 зразків. Її особливість полягає в тому, що в ній у багатьох випадках є тлумачення, а саме цього бракує наступним виданням. Навіть у збірці Фр. Челаковського значення багатьох одиниць вже було затемненим і не зрозумілим читачеві. Спосіб подачі матеріалу у М. Червенки і Я. Благослава так само довільний, як і в збірці С. Флашки.

Наведемо тут деякі паремії. Серед них, як і в працях попередників, не існує чіткого розмежування між фразеологізмами, прислів’ями й приказками в їх сучасному розумінні.

До фразеологізмів належать вирази *chytrý, lstivý co liška; poruč psu koblihy; mluví jako slepý o barvách; laskav na něj co pes na kočku; budeť to tajno jako šidlo v pytli; má kočky v hlavě; stálý jako letní sníh; slušit jako svini sedlo; nadejmá se co žába; co kohout na svém smetišti (t. hrdinou býti chce); jako po šňůře*.

Перше прислів’я у збірці добре відоме сьогодні *Malé děti, malá starost (Mali dímu – малий клонім)*; серед наступних вибірково можна назвати *Ne všeho zvidej, budeš dlouho mlád; Lepší holub v ruce než jeřábek na střeše; Žádný neví kde střevíc hněte, než ten kdo v něm chodí; Nemůžeš-li přeskočiti, podle; Bitý nebitého*

nese; Hada za řadry chováš; Mistr Nouze naučil Dalibora housti; Koupej se drže se břehu; Co by se po něm země slehla; Čím hrnek za novu navře, tím potom i střepina páchne; A starý hřích někdy novou hanbu činí; Kdo maže, ten jede; Vrána vráně oka nevykline; Slibuje hory doly (jiní – zlaté hory); Malý oheň veliký les spálí; Jak jsem koupil, tak prodávám; Lepší málo než nic та ін.

Матеріали збірки М. Червенки та Я. Благослава стали джерелом для праць Й. Добровського, Фр. Челаковського.

Однією з перших збірок чеських прислів'їв і приказок, що не чекала кілька сотень літ в архівах на публікацію, а побачила світ після свого укладання, була збірка Я. Срнця з Варважова (*Jakub Srnec z Varvažova*). Я. Срнець організував у Празі приватну школу для дітей із заможних родин. На уроках з латини, відпрацьовуючи граматичні вправи, він почав використовувати прислів'я. Так назбиралося майже 650 одиниць, оформлених 1582 р. окремим виданням під назвою "*Dicteria seu proverbia bohemia, ad phrasim Latinorum accomodata atque per centurias quondam in usum scholae private distributa*". Методичний прийом Я. Срнця виявився настільки вдалим, а книга мала такий великий успіх, що 1599 р. вона була видана вдруге. А втім, зміст праці викликав у деяких авторів зауваження. У праці Я. Гануша (XIX ст.) читаємо: "Хоча Срнець писав для школи, все ж таки він зібрав багато прислів'їв, які не відповідають етиці наших днів, нашим витонченим почуттям, а вказують на моральність так званого золотого віку. Хто б міг у нас учням навести прислів'я: *Z ženského pláče smích: in puellas lasciviam suam sero deplorantes: affine hiic; Mol v drahém rouše, vlk mezi kozami, žák mezi pannami, kozel v zahradě, Němč v české radě, muž tomu každý rozuměti, že ty věci beze škody nemohou býti*" (*Hanuš* 1853: 31).

На початку XVIII ст., 1705 р. книгу Я. Срнця видали вдруге. Цього разу над нею працював Франтішек Ондржей Горний (*František Ondřej Horný*). А через сто років до неї звернувся Й. Добровський.

Велике значення для розбудови чеської пареміології мала діяльність Яна-Амоса Коменського (1592–1670). Його ім'я прецедентне для чеської культури. Він належить до числа тих історичних особистостей, які своїми працями й самовідданим служінням народу здо-

були щиро прихильність і любов нащадків. Свідченням цього є те, що його ім'я увійшло в першу десятку соціологічного проекту XXI ст. – інтерактивного опитування "Най-величніший чех". Геніальний представник чеського народу, гуманіст, демократ, філософ, батько педагогіки, учитель народів – він завжди працював на благо рідної чеської землі, хоча більшу частину свого життя змушений був провести в еміграції.

У передмові до енциклопедичної праці *Theatrum universitatis rerum* (*Divadlo veškerenstva věcí*, 1614 р.) Я.-А. Коменський сформулював цілу програму розбудови чеської науки в XVII ст.

Для Я. Коменського було характерним усвідомлення значення мови в житті соціуму. Провідний чеський дослідник творчої спадщини Я.-А. Коменського Ян Паточка підтверджує: "Коменський був переконаний, що мова є ключем до основних проблем теорії й практики. Можна сказати, що в розумінні ролі мови, її всеохопності й цілісності, її значеннєвої сторони і суспільно-організаційної функції полягає, напевне, одна з головних філософських ідей Я.-А. Коменського. Лексикографічні праці засвідчують реалізацію цих ідей на практиці" (*Patocka* 2003: 38).

З метою розкласифікувати мовні засоби, збагатити їх та увиразнити Я. Коменський узявся за створення великого латинсько-чеського словника *Poklad jazyka českého* (*Thesaurus linguae Bohemicae*). У листі від 10 грудня 1661 р. до видавця Петра Монтана він писав: "1612 року я почав складати «Тезаурус чеської мови» – найповніший словник, точну граматику, образні вислови й прислів'я. Коли все це старанно й ретельно я збирав, я зумів зробити те, що, сподіваюсь, в національних мовах навряд чи хтось інший зробив. Я намагався, аби все гармонійно відповідало латинській мові: слова, усталені вислови, прислів'я передавати власні власними, переносні – переносними, застарілі – застарілими, жартівливі – жартівливими і под. для того, щоб будь-який переклад з латинської мови на чеську і навпаки міг бути найточнішим і добре відшліфованим. А коли ця надзвичайно виснажлива трудомістка праця, що тривала 44 роки, готувалася до друку (1656), вона згоріла разом з моєю бібліотекою, друкарнею та усім містом Лешно" (*Vybrané spisy* 1960: 53, 54). Цей

лист, за словами Я.-А. Коменського, був короткою сповіддю “про мої малі лабіринти і про те, за які нитки Аріадни я чіплявся, щоб виплутатися з цих лабіринтів” (Vybrané spisy 1960: 70).

Повною мірою зосередитись на прислів'ях Я.-А. Коменському вдалося лише у праці “Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům”, яка, однак, за життя автора так і не була видана. Понад двісті років рукопис пролежав у польському Лешно, де 1841 р. разом з іншими матеріалами Я.-А. Коменського його відкрив Я. Пуркине (Hanuš 1853: 33). Таким чином, не всі рукописи Я.-А. Коменського знищила пожежа в квітні 1656 р. у польському місті Лешно. Частина з них збереглася, зокрема й начерки майбутньої пареміологічної збірки.

Уперше “Moudrost starých...” побачила світ 1849 р. разом із його знаменитою працею “Didaktika” накладом Чеського національного Музею. Наступні перевидання були здійснені в 1872, 1901, 1920 та 1954 роках.

Першим дослідником рукопису Я. А. Коменського був літературний критик Ян-Вацлав Новак (Jan-Václav Novák). Він готував друге видання збірки Я.-А. Коменського (1901) і передмову до нього. Відомо, що назва збірки мала кілька варіантів. Я. А. Коменський вибирав між “Moudrost předků národa českého” та “Moudrost starých Čechů”. На титульній сторінці рукопису рукою Я. А. Коменського було написано: “že i našim předkům Pán Bůh dal moudrost” (цит. за: Svejkovský 1954: 20). Судячи з бібліографічних даних першого видання 1849 р., книга вийшла під назвою “Přísloví, čili moudrost starých předků [курсив наш. – Л. Д.] za zrcadlo vystavená potomkům”. Через те, що оригінал титульної сторінки на сьогодні втрачений, неможливо судити, яку назву своїй збірці дав сам Коменський і чи взагалі він встиг це зробити. С. Свейковський, який також вивчав рукопис, зазначає, що він не містив слідів остаточної підготовки до друку. Це засвідчили записи, проведені власною рукою Я. А. Коменського, заміни компонентів прислів'їв, їх переміщення в інші тематичні групи, стилістичні правки. У кінці рукопису на двох сторінках додано невелику частину “Варіанти”. Літери цих додатків нерозбірливі й важко читаються, що може вказувати на швидке записування або про літній вік автора (Svejkovský 1954: 23). Традиційно відома сьогодні назва “Moudrost

starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům” фігурує в каталожних записах з 1901 р. Ймовірно, що таку редакцію з патріотичних мотивів запропонував саме Я. В. Новак. Мотивом для цього могло послужити те, що основним джерелом для Я. А. Коменського послужили тексти чеського походження, хоча в збірці є багато прислів'їв з інших мов.

Дослідники й досі не дійшли згоди стосовно того періоду, коли Я. А. Коменський працював над своєю збіркою. Я. В. Новак вважав, що вона була допоміжним посібником до підручника “Brána jazyků” (Novák 1899: 70; також Ottův slovník 1903: 709), а відтак її укладання відноситься до початку тридцятих років XVII ст. Дату 1631 р. без будь-яких коментарів приписує збірці Я. А. Коменського Фр. Чермак (Čermák 2007: 244), а це означає, що Фр. Чермак теж розглядає пареміологічну працю Коменського як складову підручника “Brána jazyků”, опублікованого цього ж року. С. Соучек та Фр. Свейковський, вивчаючи документи, дійшли висновку, що йдеться про цілком самостійний твір, не пов'язаний із педагогічними проектами Я. А. Коменського, написаний на початку двадцятих років XVII ст., тобто до вимушеної еміграції автора до Польщі (Svejkovský 1954: 24, 25). Ближчий у своїх аргументах до істини є, на нашу думку, Я. В. Новак. Практика збирання прислів'їв у XVI-XVII ст. пов'язувалася передусім із дидактичною метою – потребами вивчення латинської мови. Для доступності й полегшення її вивчення автори відомих на той час латинсько-чеських словників Даніель Адам з Велеславіна (1546–1599), Я. Срнць з Варважова та інші вводили паралелі з чеської мови. Сам Я.-А. Коменський рекомендував, щоб “навчання за його відомим підручником латинської мови «Brána jazyků» при повторенні й поглибленні матеріалу супроводжувалося прислів'ями” (цит. за: Svejkovský 1954: 19).

У літературній спадщині Я.-А. Коменського ми не знайдемо посилань на джерела, якими він користувався при укладанні своєї збірки. Ці питання вивчали Я. В. Новак, а також В. Флайшганс у студії “Komenského “Moudrost” a její knižné prameny” (Flajšhans 1917: 62–71). Дослідження показали, що Я. А. Коменський використав матеріали збірок XVI ст.: невідомого автора “Knižky rýmovní” (1580), Я. Срнця

(1582), Д. Адама з Велеславіна. Крім того, він залучив польські прислів'я (зі збірки С. Рисинського), латинські, німецькі, цитати з Біблії. Їх загальна кількість становить близько 2300 одиниць. До цього переліку Фр. Свейковський, автор передмови до четвертого (1954) видання збірки Я.-А. Коменського, нерозважливо додає збірку М. Червенки і Я. Благослава, рукопис якої був опублікований, як вже зазначалося, лише в 1829 р. (Svejkovský 1954: 22).

Я. А. Коменський по-новому організував матеріал своєї збірки. Це був не простий перелік, типовий для попередніх праць, а перша спроба тематичної класифікації. Прислів'я були розподілені на чотири розділи:

1. Про природу, метали, рослини, звірів (25 підрозділів): *Proti proudu plovati; Ne vše zlato, co se třpytí; Strom jednou ranou nepadá; Vkl leže netyje* ** etc.

2. Про людське ремесло (з 53 підрозділами): *Dal se bez vesla na moře; Jak zapřáhl, tak jede; Na jedno jsou kopyto; Komu se chce tancovati, tomu snadno pískati* etc.

3. З історії (2 підрозділи): *Saul mezi proroky; Nepodařilý Absolon; Vředovitý Lazar; Mistr Nouze naučil Dalibora housti* etc.

4. З літератури, через яку мудреці описували людські вчинки: *Beran vlku vodu kalí; Kráva tuškátu rozumí; Hlava bez mozku* etc.

Така класифікація впливала з розуміння автором суті пареміологічного матеріалу: "Паремії – це прислів'я, що походять з усяких відомих речей і призначені для формування в нас розважливості й обережності в житті й людських стосунках" (Komenský 1954: 30). Коротку вступну частину до збірки Я. А. Коменський назвав "Přířeky co a k čemu jsou a odkud se berou" ("Прислів'я що це таке, для чого вони і звідки беруться"). У ній він дає передусім визначення поняттю прислів'я, в основі якого – метафоричне оформлення думки: "Прислів'я або приповідки – це якийсь короткий і влучний вислів, у якому одне говорить, а інше розуміється, тобто слова звучать про якусь зовнішню, тілесну, відому річ, під якою розуміється щось внутрішнє, духовне, менш знайоме чи відоме. Наприклад, коли я говорю: *Slepy o barvách souditi nemůž* (Сліпий про кольори судити не може), я під цим розумію те, що, якщо хтось чогось не розуміє, про те говорити й судити не має права; *Mezi sršně nedmýchej*, тобто сердиту людину не підбурюй, не під'юджуй; *Kdo*

chce žítí, musí sítí, тобто якщо хтось хоче одержати якийсь зиск, мусить працювати; хто хоче бути вченим, мусить вчитися і под. З цього випливає, що кожне прислів'я (власне, таким способом висловлена думка) передає невідомі речі через порівняння, через притчу таким способом, що одна з них замовчується, не висловлюється. Тому що прямо я міг би сказати: Так само як сліпий про кольори судити не може, так про мистецтво не може судити той, хто йому не вчився, його не знає. Так само, як дмухати на шершня означає його розлючувати, так і дражнити роздратовану людину означає ще більше її розлючувати. Як орач не може одержати ужинку, якщо не засіє поле, так і ледар хай не чекає жодного результату. Тому для порівняння додаються слова *jako, co, není než, div že* і под." (Komenský 1954: 29). Але крім "класичних" прислів'їв і приказок, автор зазначає, що включив до збірки деякі вислови, що мають характер сентенцій, і наводить такі приклади: *Čiň dobře stále a neboj se císaře ani krále; Pokud víry, potud člověka; Komu nelze raditi, nelze pomoci; Věc Bohem souzená nemine; Kde není kázně, není bázně; Věšho do času; Nouze nedá zvůle* і под.

За Я.-А. Коменським, існує дві причини вживання прислів'їв: по-перше, вони є оздобою мови, "яка ними заквігчана, або пронизана, як розкішними перлинками", по-друге, прислів'я слугують виразності думки, акцентують увагу на висловленні і через аналогію сприяють його глибшому розумінню.

Я.-А. Коменський записував матеріал не лише тому, що прагнув зберегти "мудрість предків", він хотів використати його для сучасного життя, передусім з виховною метою. Починаючи з прислів'їв про Бога, він ішов через природу до людини та її діяльності. Його увагу привертала лише ті вислови, в яких відображалися праведні основи людського життя й поведінки, або на прикладі яких він міг показати порушення цих засад. Характер правил визначався християнським поняттям моралі, яка мала надчасові приписи, незмінні й чинні для всіх, незалежно від будь-яких життєвих умов чи обставин. У "Moudrost..." справді знайдемо мало висловів, які безпосередньо стосувалися б суспільно-політичної проблематики.

Збірка Я.-А. Коменського "Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům", хоча й побачила світ лише в середині XIX ст., стала

в слов'ян першою справжньою працею цього жанру та великим предметом гордості чехів: "Наш Коменський у XVII ст., коли інші народи навіть не мріяли про систематичне видання прислів'їв, таку працю підготував" (Hanus 1853: 33). У цьому контексті не можна не згадати твердження українських дослідників, що "перші спроби фіксації одиниць паремійного фонду української мови припадають на XVI ст." (Скопненко, Цимбалюк-Скопненко 2006: 25). За іншими, більш вірогідними даними, перші рукописні пареміографічні збірки східнослов'янського фольклору, що дійшли до нас, належать до другої половини XVII і початку XVIII ст., найдавніша з них – "Приповісті посполиті" Климентія Зіновієва (кінець XVII ст.) – "видатна культурна подія на українських землях того часу" (Пазяк 1984: 21). Щоправда, чеський автор делікатно визнає: "З Лондона, Парижа, навіть з Вашингтона чи Нью-Йорка без великих зусиль доходить до нас у Прагу нові й старі книги, але щоб з Москви, Петрограда, Варшави чи Львова або зі слов'янського півдня одержати книгу, для цього треба особливі особисті контакти. Тому можливо, навіть вірогідно, що не одне врожайне зернятко з багатої приказкової літератури я залишив поза своєю увагою, проте in magnis voluisse sat! [у великих справах достатньо навіть одного бажання. – Л. Д.]" (Hanus 1853: Předmluva).

Праця Я.-А. Коменського "Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům" завдяки своєму багатому змісту та високому авторитету автора стала визначною віхою в історії не лише чеської, але й слов'янської пареміологічної науки. Вона послужила надійним під-

* Про дослідження І. І. Срезневським "давньочеських" рукописів, причини, що зумовили його позицію, див. ґрунтовне дослідження М. Ю. Досталь "И. И. Срезневский и его связи с чехами и словаками". – М., 2003., а також нашу рецензію на цю працю: І. І. Срезневський як російський та український учений-славіст // Мова та історія. – Вип. 85. – К., 2005 – С. 102–107.

** Наводимо ті приклади, які подав сам Я. А. Коменський.

Лантева Л. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. – М., 1997.

Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. – К., 1984. – 202 с.

Скопненко О., Цимбалюк-Скопненко Т. Паремії

ґрунтам для чеських збірок прислів'їв і приказок, які уклалися в XVIII–XIX ст.

Як бачимо, чеська пареміографія має давню історію. Виникнення в XIV–XVII ст. рукописних, а згодом і окремих друкованих збірок чеських прислів'їв і приказок було викликане необхідністю розуміти латинські тексти. Виняткове культурне значення мало заснування 1348 р. у Празі першого в Центральній Європі університету – значного осередку духовного життя нації. Це прискорило розвиток і поширення освіти в чеських землях. Великий прогрес знаменувала собою епоха гуманізму (XVI ст.), за якої освіта набула рис світськості. Важливим імпульсом послужили ідеї реформації та організація національних осередків, які більше уваги почали приділяти своїй національній мові. Латинська мова перестала бути мовою, гідною найбільшої уваги і професійних студій, як це було в часи середньовіччя. У чеському середовищі виявлялися прагнення продемонструвати можливості рідної мови як засобу, здатного конкурувати з латинською мовою. З цим пов'язувалися зростаючі зусилля охопити словникове багатство чеської мови якнайповнішою мірою. Особлива увага приділялася збіркам образних висловів – прислів'їв, приказок, приповідок, притч, порівняльних зворотів. Вони були розраховані на поширення в читацькому, передусім шкільному, середовищі, тобто мали виразне суспільне призначення. Матеріалом для них слугували як зразки античного походження, так і ті, що через переклад з латинської мови формували свою образність на суто національному ґрунті, були жаданим стилістичним засобом і широко побутували в суспільстві.

в мові перекладів Миколи Лукаша // Українська мова. – 2006. – № 4. – С. 25–44.

Bittnerová D., Schindler F. Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století. – Praha, 2002.

Čermák F. Frazeologie a idiomatika // Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. – Praha, 2007 a. – S. 243–248.

Červenka M., Blahoslav J. Česká přísloví / K vydání připravil Josef Spilka. – Praha, 1970.

Československo A-Z. Průvodce na cesty. – Praha, 1978.

Dobrovský J. Spisy a projevy. Sv. XVII: Českých přísloví sbírka (K vydání připravil M. Heřman). – Praha, 1963.

Flajšhans V. Komenského "Moudrost" a její knižné prameny // Sborník filologický. – Sv. VI. – Praha,

1917. – S. 62–71.

Hanuš J. Historie příslovných sbírek slovanských a zvláště českých // Časopis Českého museum. – 1851. – S. 126–145.

Hanuš J. Literatura příslovnictví slovanského a německého, či předchůdcové Fr. Lad. Čelakovského v “Mudrosloví národu slovanského ve příslovích”. – Praha, 1853. – 147 s.

Heřman M. Josef Dobrovský a české příslovnictví. – Praha, 1968.

Jan Amos Komenský ve světle svých spisů / Přeložil J. Hendrich. – Praha, 1941.

Komenský J. A. Moudrost starých Čechů, za zrcadlo vystavená potomkům / Text k vydání připravil, předmluvou, poznámkami a rejstříkem opatřil František Svejkovský. – 4. vyd. – Praha, 1954.

Novák Jan. V. O slovanských příslovích // Literární listy. – 1891. – R. XII. – Č. 6. – S. 99–102; – Č. 7. – S. 119, 120; – Č. 8. – S. 133–135.

Novák Jan. V. Fr. L. Čelakovský a naše příslovnictví // Časopis vlasten. spolku muzejního v Olomouci. – Č. 63, 64. – 1899. – S. 69–74.

Ottův slovník naučný. – Praha, 1903. – D. 20.

Palacký Fr. Pana Smila Flašky z Richenburka sbírka přísloví českých // Časopis společnosti vlastenského Museum v Čechách. – R. I. – 1827. – S. 62, 63.

Panorama české literatury (Literární dějiny od počátků do současnosti). – Praha, 1994.

Patočka J. Komeniologické studie: soubor textů o J. A. Komenském. Třetí díl. Nepublikované texty / Svazek připravila k vydání Věra Schifferová. – Praha, 2003.

Svejkovský J. Předmluva k vydání: Komenský J. A. Moudrost starých Čechů: za zrcadlo vystavená potomkům. – 4. vyd. – Praha, 1954.

Štítný Tomáš. Knížky šestery o obecných věcech křesťanských. – V Praze 1852.

Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Výbor z pedagog. prací potockých a msterodamských / Přípr. a z lat. přel. Jaromír Kopecký a kol.; Úv. a doslov: Otakar Chlup. – Sv. 2. – 1. vyd. – Praha, 1960.

Zaorálek J. Lidová rčení. – Vyd. 4. – Praha, 2000.

Exploring the old Czech culture, the author of the article addresses to that its layer, where the first shoots of the Czech proverbs and sayings appeared. L. Danylenko considers the chronicles and separate artistic works as the first kind of these word expressions. Lexicographic works which specially consisted as collections of proverbs and sayings belong to the second one.

It is possible to judge about existence of the proverbs, sayings, by-words, sentences in Czech lands in time of bloom of dark ages (14th century) only on the basis of those specimen, which were fixed by the then written language, or those that were saved in memory of people and were borne to labours of more late times.